

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԶՈՀԻ ՏԱՐԻԻՆ ՆԱԽՕՐԵԱԿԸ

I

ՄԵՂՐԱԼՈՒՍԻՆ

Զոհի տարիին նախօրեակը եղաւ այն միւս տարին որ 1913ի ամառէն կը սկսի ու կը հասնի մինչեւ 1914ի ամառը, եւ որ հայ ժողովուրդին համար տօնական տարի մը կըլլար, խանդավառութեան, ցնծութեան, յոյսի տարի մը:

Շատ քիչ շրջաններ այնքան տեսիլքով ու հաւատքով լեցուցած են մեր ժողովուրդը վերջին դարու իր յուզումներուն ու մաքառումներուն միջոցին: Եթէ 19-րդ դարու կէսերուն հայ կեանքը բռնկեցաւ վերածնութեան մը հեւքով՝ Պոլիս թէ Կովկաս, ու մեր ժողովուրդին բերաւ նոր հորիզոններու զեղեցկութիւնը, դեռ մանկական էր ոգեւորութիւնը որ վարակեց Հայոց Աշխարհը: Ռոմանթիք բան մը կար այդ օրերու խանդավառութեան մէջ: Արեւմտահայ Սահմանադրութեան շարժումը, ու մտաւոր վերելքի թափը որ հիւսիսէն Կովկաս կը մտնէր, խարխալելով է որ կը փնտռէին տեսիլք մը: Երգ մըն էր դեռ ան:

Հայ յեղափոխութիւնը որ այդ թթիւմորի շրջանին յաջորդեց՝ չքեղ եղաւ իր մաքառումներուն ու զոհարեցողութեանց զեղեցկութեամբը: Ան ալ դեռ տեսիլքի մը կը քալէր: Ուխտաւորներու սերունդ մըն էր որ կը փորձէր ցեղը ցնցել ու զայն լծել դատի մը: Տաճանէլի էր իր աշխատանքը, որովհետեւ ստիպւած էր մաքառիլ երկու ճակատի վրա, - սարսել թշնամին ու արթնցնել ստորուկ ժողովուրդ մը ներսէն: Ան ստիպւած էր տքնիլ ու կուլիլ՝ կուրծք տալով թշնամիի վայրագութեան, ու սեփական ժողովուրդի անտարբերութեանը, յաճախ եւ հեղեանքին:

Պէտք եղաւ որ կեանքը խաղաղի սլահ մը, հայ յեղափոխութիւնը լեռնէն իջնէ վար, եւ զանգւածները քակեն իրենց աչքերուն կապը, որպէսզի հայ ժողովուրդը փնտռէ զրախտին տեղը: Որպէսզի ամէն մարդ հարցնէ թէ ո՞ւր է Հայաստանը, զոր ամբողջ սերունդ

մը տարփողեց իր երգերուն մէջ, եւ ուրիշ սերունդ մը իր արիւնով ներկեց:

Օսմանեան հուրիէթը, 1908 Յուլիս 23ին, թաւական մըն է որ եթէ հայ ժողովուրդին բարօրութիւն չբերաւ, թանձրացուց զոնէ տեսիլքը, ու զանգւածը վարակեց անով:

**

1908 Յուլիս 10-23նալ հայ ժողովուրդին համար ոգեւորութեան եւ յոյսերու թաւական մը բացած էր: Երեսուն երկու տարի Համիտի լուծին տակ տքալէ յետոյ, հայ ժողովուրդը կարծած էր թէ Հուրիէթը կուգայ՝ վերջ դնելու իր տառապանքին:

Ամբողջ ինը ամիս գլխավորութեան շրջան մը եղաւ: Երգերու, ճառերու, ողջագոյրմանց իննամսեակ՝ երբ հայ ժողովուրդը պահ մը իրաւ հաւատաց թէ Երիտասարդ Թիւրքերը բերած են եղբայրութեան նոր շրջան մը, ու բոլորը, հայ թէ թիւրք, յոյն թէ արաբ, քիւրտ թէ պուլկար, բոլորը ա'լ օսմանցի են: Ոչ միայն զանգրւածները բռնկեցան արբեցութեամբ ու երազներով, այլ եւ հայ ժողովուրդի վարիչները, յեղափոխական կուսակցութիւններէն ըսկըսեալ պատրիարքարանը: Անշուշտ որ եղան եւ վերապահներ: Եղան հայդուկներ որ չուզէին վար դրին դէնքը, ու գործիչներ ալ որ կասկածով տւին իրենց այտերը թիւրքին համբոյրին: Ու եղան իմաստուն մարդիկ որ հեղեղութեամբ դիտեցին Հուրիէթը: Այդ առթիւ է որ Երուսաղէմի զառամած Յարութիւն պատրիարքը մոյտացեր էր իր պատմական խօսքը՝ երբ իմացուցեր էին թէ Սահմանադրութիւն հռչակեցաւ.

– Էթէրսէ էյի տիւտիւֆ (Լաւ սուրիչ է՝ եթէ ձայն հանէ...):

Յուսախարութիւնը չուշացաւ: Մեղքալուսինը կարճ էր տեւեր:

Թիւրքերը սկսան խէթով նայիլ դարձեալ կեալուրներուն: Գլխովութիւնը դեռ չէր անցած՝ երբ թիւրք ամբոխը Պէշիկթաշի մէջ յօշոտեց Թօտօրի անուն յոյն տղայ մը որ համարձակեր էր թիւրք կնոջ մը նայիլ: Թիւրքին աչքին ամէն քրիստոնեայ Թօտօրի մըն էր:

Հարւածները չուշացան մեր գլխուն ալ:

Նախ Ատանայի ջարդը 1909 Մարտ 31 ին: Ի զո՛ւր Իթթիհատը փորձեց կոտորածին մեղքը նետել Համիտի մարդոցը վրա, ու հայերուն ալ պատասխանատուութիւնը փնտռել արիւնալի բախումներուն մէջ: Փաստը այն էր, որ թիւրքը հայ ջարդած էր: Զեւական պատիժներ տնօրինելով կարգ մը ջարդարարներու դէմ, Իթթիհատը ինքն ալ չէր կրնար չհրճուիլ ներսէն հայ արիւնին համար որ թափւած էր Ատանայի մէջ այնքան ուղիւսօրէն:

Հայ ժողովուրդը Ատանայով ճանչցաւ Հուրիէթին համը: Սա-
ռեցաւ իր սիրտը մէջէն, ու ա'լ երբեք չտաքցաւ: Անգամ մըն ալ
զանգւածներուն մէջ արթնցեր էր հին իմաստութիւնը թէ սոխին
անուշը չըլլար: Թիւրքը միշտ թիւրք էր, Հին թէ Երիտասարդ:
Էնպէս-Նիսիւն ա'լ Համիտէն տարբերութիւն չունէին, ու Պապը-Ալի
նստողը ով ալ ըլլար՝ միշտ պիտի ջարդէր Հայը: Դժուար էր այլեւս
համոզել Հայ ժողովուրդը թէ՝ Սահմանադրութեան սիրոյն՝ պէտք
է կսկիծը ներսը թաղել, թէ պէտք է նախընտրել Երիտասարդ Թիւր-
քերը, որպէսզի Համիտը իր ուժիմը չբերէ նորէն: Հայ ժողովուր-
դը, անգամ մը ներսէն խոցւած, սկսած էր հեղինել եւ Հուրիէթը:...

Դաշնակցութիւնը խեղդեց սուգը սրտին մէջ, ու Ատանայի ե-
ղեռնէն քիչ յետոյ, 1909 Յուլիսին համաձայնագիրը մը կնքեց Իթ-
թիհատին հետ, պաշտպանելու համար Սահմանադրութիւնը որուն
վտանգ կը սպառնար: Համիտը Մարտ 31ի յեղաշրջութենէն յետոյ
վար առնւած էր դահէն, բայց զգեանւած չէին դեռ Շէրիաթով
երդրնցնողները, ու դեռ կրնային մէկ օրէն միւսը հին օրերը ետ
բերել: Զարհուրելի դեր էր Դաշնակցութեանը: Մէկ կողմէն պէտք
էր որ հողին պատուող սուղին յաղթէր, քար դնէր սրտին վրա, ու
չտեսնէր Իթթիհատի ձեռքերուն քսւած արիւնը, եւ միւս կողմէ
կուրծք տար բովանդակ ժողովուրդի մը հիասթափութեանը, ու ա-
նոր մէջ հետզհետէ հասունցող թերահաւատութեան, վերապահու-
թեան եւ դառնութեան ալիքին: Դաշնակցութիւնը ճմլեց իր ժողո-
վրդականութիւնը, որպէսզի Հայ ժողովուրդը առեն ունենայ իր
վերքերը կապելու:

II

ՀԻԱՍԹԱՓՈՒԹԻՒՆԸ

Հիասթափութիւնը պիտի չուշանար իրեն ալ: Հուրիէթի մեղ-
րալուսինը դեռ չլրացած՝ Իթթիհատը դրժեւ էր 1907 Դեկտ. 29ին
Փարիզի մէջ Դաշնակցութեան հետ իր կնքած համաձայնութեան
տառն ու ողին՝ պատրւակելով թէ դեռ արմատ ձգած չէ հողին մէջ
որպէսզի կարենայ կատարել դաշնակցի մը պարտականութիւնները,
թէ դեռ Համիտը Երլորդի օրջէն կը սպառնայ, թէ դեռ պատրաստ
չեն թիւրք զանգւածները հանդուրժելու երէկւան կեալուրներուն
ընծայելիք շնորհներուն: Եթէ այս պատրւակները չբմեղանք կը
վերցնէին մասամբ, անբացատրելի էր չկամ վերաբերուծը դոր ցու-
ցուց Իթթիհատը Համիտէն ազատելէ, եւ Թիւրքիոյ մէջ տէր տիրա-
կան դառնալէ յետոյ:

Հայը նոյն կեավուրը մնաց, ու հայ ժողովուրդը միշտ ոտքի կոխան՝ հայկական նահանգներու մէջ ասպատակող միւթէկալիպէներուն, որոնք Համիտի հովանիին տակ քանի մը տասնեակ տարի ամբողջ ցեղ մը հարստահարելէ յետոյ, հիմա ալ մտած էին Իթթիհատի զգւանքներուն տակ, դաւառներու մէջ միշտ տէր տիրական, ոմանք նոյն իսկ եկած բազմած Մէճլիսը Մէսոպոտամի մէջ:

Ձանգւածներու թերահաւատութիւնն է որ կը յաղթանակէր: Իթթիհատն ալ նոյն թիւրքն էր, ու Համիտի շունչն էր որ միշտ կը սաւառնէր Պասլը-Ալիի վրա: Ու հայ ժողովուրդը սկսաւ պաղիլ Հուրիէթէն ալ, որ Նէմլիզատէները, Հոճա Իլիսանները բազմեցուցած Մէսոպոտամի մէջ՝ թոյլ կուտար որ Հայը դարձեալ քամւի ու հարստահարի: Եթէ Դաշնակցութեան դէմ 1910էն յետոյ Պօլսոյ մէջ սկսած չկամութեան ալիքը մասամբ պտուղն էր հայ տականքներուն վայրահաչութեանց եւ քսութեանց, ան պիտի չկրնար շատ ալ արմատ բռնել՝ եթէ զանգւածներու հոգիին մէջ արդէն ստեղծւած չըլլար բեկում մը: Հայ ժողովուրդին դժւար կուգար տեսնել որ կուսակցութիւն մը որ երկու տասնեակ տարի մաքառած էր թիւրք հարստահարութեանց դէմ, բարեկամ մնար հիմա Իթթիհատին, անոր դիմակը պատուելէ յետոյ ալ: Ամբոխային տրամադրութիւնը չես կրնար կասեցնել որքան ալ փորձես բացատրել քեզ այս կամ այն դիրքին մղող քաղաքական կամ հոգեբանական շարժառիթները: Դաշնակցութիւնը բարեկամ էր Իթթիհատին, — բաւական էր այսքանը որ զանգւածները պաղէին իրենց առաջին օրերու խանդավառութեանը մէջ: Բացողոցի խնդիրը որ ամբողջ երկու տարի թըրքահայ կեանքը փոթորկեց, չէր կրնար այնքան բարոյական աւեր կատարել եթէ հայ աղաներն ու անոնց թմբկահարները, իրենց անփառունակ պայքարին մէջ, չունենային հոգեբանական կուան մը, — հայ ժողովուրդին դժգոհութիւնը Դաշնակցութեան եւ Իթթիհատի կապին համար, հոգ չէ թէ այդ կասլը թուղթի վրա քանի մը պղատոնական բառերէ միայն կազմւած ըլլար, եւ Դաշնակցութեան ներսըն իսկ մարմին առած ըլլար արդէն դժգոհութեան ալիք մը որ հետզհետէ կուռէր:

Այնուամենայնիւ Դաշնակցութիւնը պահ մը դիմադրեց ալիքին: Հայ ժողովուրդի շահերուն գիտակցութիւնն էր որ Իթթիհատին կողքին կը պահէր դեռ զինքը՝ ի միաս իր իսկ ժողովրդականութեան, եւ հակառակ Իթթիհատի յանձնառութեանց օր օրի ձգձգւելուն: Դաշնակցութեան բուն ճիշդումներուն վրա էր որ Իթթիհատը յօժարեցաւ նոր համաձայնութիւն մը կնքել Դաշնակցութեան հետ, մանաւանդ երբ զգաց որ ինքն ալ պէտք ունի յենարանի մը՝

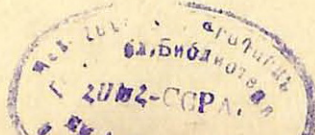
իր հակառակորդ թիւրք կուսակցութեան, Իթիլաֆի զօրանալուն պատճառով: Համաձայնագիրը, 1911ին կնքած Սելանիկ, յանձնառու կը կացուցանէր Իթթիհատը՝ Դաշնակցութեան կարծիքը չարհամարհելու պետական հարցերու կարգադրութեան ատեն, մանաւանդ այն հարցերու պարագային՝ որոնցմէն ուղղակի կամ անուղղակի շահագրգռած էր հայ ժողովուրդը:

Այս համաձայնագիրն ալ մեռեալ տառ մնաց, — ինչպէս եղեր էին 1907ի եւ 1909ի գործակցութեան պայմանագրութիւնները, — Դաշնակցութիւնը աւելի եւս ղեկելով ձախող դրութեան մէջ, մանաւանդ որ Իթթիհատը սկսեւ էր կորսնցնել իր ոտքին հողը նաեւ թրքական ճակտի վրա, ուր Իթիլաֆը գլուխ կը ցցէր արդէն՝ գեղեցիկ խոստումներով հրապուրելով ամբոխը:

Դաշնակցութիւնը ի վերջոյ չկրցաւ կուրծք տալ ամբոխէն դէպի իր շարքերը եկող ալիքին: Մէկ կողմէ Իթթիհատին չկամ դիւրքը հանդէպ Դաշնակցութեան բոլոր դիմումներուն, եւ միւս կողմէ Իթթիհատական օտկաններէն ծորող մաղձը դէպի ոչ բրիտանեայ տարրերը, եւ միւս կողմէ հայ զանգուածներուն հոգիին մէջ Իթթիհատի դէմ բոյն դրած առեւտրութիւնը՝ որ սկսած էր իր շարքերն ալ վարակել, յորդեցուցին բաժակը: Եթէ դեռ կային Դաշնակցութեան մէջ խոհմանքեր որոնք կուգէին հանդուրժել Իթթիհատի ամէն ըրածին մինչեւ որ հայ ժողովուրդը կամուրջէն անցնի, եւ չէին վարիւքեր Իթթիհատը մէկէն թշնամի դարձնել Դաշնակցութեան եւ հայ ժողովուրդին, կային եւ այնպիսիները որոնք բաւական կը նկատէին այդքան համբերութիւն, եւ դէմ էին աւելի եւս շարունակելու ստրկութիւնը: Այս վերջիններէն էին մասնաւորապէս Զաւարեանն ու Շահրիկեանը՝ որոնք կրցան վարակել կուսակցութեան վերի եւ վարի շերտերը, մինչեւ որ 1912 Ապրիլ 20ին Դաշնակցութիւնը որոշեց խզել Իթթիհատին հետ, ու Մայիս 10ին արդէն իրականութիւն էր խզումը:

(Պատմաբանին կիցայ ճշդել օր մը թէ լա՞ւ ըրաւ Դաշնակցութիւնը ամբոխային տրամագրութեան յանձնելով ինքզինքը, թէ կանխահաս էր խզել Իթթիհատին հետ՝ ինչքան ալ խորունկ ըլլային դառնութիւնները):

Իթթիհատը չէր միայն որ դառնացուց հայ ժողովուրդը: Եթէ անոր չկամութիւնը աւելի աչքի կը զարնէր՝ անոր համար էր որ ան եղած էր ամենէն աւելի յոյսեր տուող ու յետոյ մեզ հիասթափութեան մատնողը: Երբ Բրիտանեան ու մանաւանդ Հայը ընկճելուն կուգար կարգը՝ իրարմէ չէին տարբերեր թիւրքերը: Կը զա-

նազանւէին միայն անոնց վարւելու ձեւերը: Հալածանքի եղանակն է որ կը փոխէր ոչ ժիմէ ոչ ժիմ ու դահլիճէ դահլիճ:

Իթիլաֆը, օրինակ, որ իբր թէ կազմակերպւած էր չէզոքացընելու համար Իթթիհատի բացասական գործունէութիւնը եւ որուն պահ մը իրենց գործակցութիւնը բերին Յոյներն ու հնչակեանները եւս, նոյն թիւրքն էր՝ նոյն բնազդներով: Սա տարբերութեամբ որ անոր ղեկավարները նւազ անկեղծ էին եւ աւելի ճարպիկ՝ իրենց ներքին մարդը չմատնելու համար:

Արդարեւ երբ Իթիլաֆը 1912ի ամրան գործի գլուխ բերաւ Քեամիլ փաշան՝ Դաշնակցութեան հակառակորդները պահ մը ցնծացին, առաւելապէս անոր համար որ կը յուսային թէ ան Իթթիհատէն տարբեր պիտի վարէր հայերուն հանդէպ ամօթահար ընելով Դաշնակցութիւնը: Մանաւանդ Գաբրիէլ Նորատունկեանի ներկայութիւնը Քեամիլ փաշայի դահլիճին մէջ, ան ալ իբր արտաքին գործերու նախարար, անպէս կարծել տաւ պահ մը միամիտներուն թէ հայ ժողովուրդին համար յոյսի օրերը իսկապէս կուգան: Եւ երբ օր մը, 1912 Փետր. 18ին, Քեամիլ փաշայ խորհրդակցութեան մը կանչեց չորս հայ երեւելիներ, անոնքին պատրիարք Օրմանեանը, Տիրան Քէլէկեանը, Պատրիկ Կիւլպէնկեանը եւ Տօքթ. Տաղաւարեանը, անոնց կարծիքը լսելու համար հայկական նահանգներու բարենորոգութեանց մասին, շատերուն խելքը գլխէն թռաւ: Իսկապէս հաւատացին թէ Իթթիհատի չորսը Իթիլաֆը պիտի ընէ, ի հեճո՛ղս Դաշնակցութեան: Բայց Քեամիլ փաշայի այդ միեւնոյն դահլիճին մէջ, Գաբրիէլ Նորատունկեանի ձիւղ կողքին, կը նստէր, իբր ներքին գործերու նախարար, Րէշիտ պէյ կոչւած հրէշը՝ որ ձիւղ այդ օրերուն, ինչպէս պարզեցաւ ետքէն, միջոցներ կործար հայկ. դատը չքացնելու համար ի սպառ: Ի դուր չէր որ պատերազմական նախարար Նազըմ փաշա, միակ հայասէր մարդը Քեամիլ փաշայի դահլիճին մէջ, որ իր կեանքը՝ ըսենք ի դէպ՝ Դաշնակցութեան կը պարտէր, լուր կը զրկէր յաճախ Ազատամարտ՝ թէ զոյ՛շ ըլլան, որպէսզի իր ռազմաճակատ մեկնելէն օգտուելով Րէշիտ պէյ յանկարծ ապուր մը չուտէ...

(Անշուշտ թիւրքեր ալ կային որոնց մէջ չեւտած չէր կեանքը ուր ձգմելու բնազդը: Բայց անոնք չուտով քշեցան հրապարակէն՝ իբրեւ խորթ ընդհանուր մտայնութեան: Իշխան Սապահատին որ աւելի անկեղծ էր տարբերու համերաշխութեան ի նպաստ իր քորոզներուն մէջ, եւ իսկապէս կը հաւտար թէ պէտք է ստեղծել օսմանեան հայրենիքը կըթնած ապակեգործնացեալ ազգային շրջանե-

րու վրա՝ երբեք դեր չկատարեց կեանքի մէջ, ու քչեցաւ հրապարակէն: Իթթիհատը նոյնիսկ դանիկա հայրենիքի դաւաճանի տեղ դրաւ, ու պիտի ուտէր անոր գլուխը՝ եթէ ան ատենին չկծկէր Պոլսէն:)

Հայ ժողովուրդը բաւական տառապած էր այլեւս չխարելու համար, կը զգար որ թիւրքին հետ պիտի չկրնայ այլեւս իբր եղբայր ապրիլ: Կը զգար որ խրամատը հետզհետէ կը լայննայ: Հուրիէթին գինովութենէն սկսած էր սթափիլ...:

III

ՅՆԾՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆ

Պալքանեան պատերազմը 1912 Հոկտ. 12ին եկաւ հոգիները ցրեցել հիմէն: Ըսենք, աւելի անկեղծ, յոյսի դռներ բացաւ բացաւ հայ ժողովուրդին համար:

Հելլէնական ըմբոստութիւնը թիւրք Սուլթանին դէմ ու Յունաստանի ազատագրութիւնը տաճիկ լուծէն ժԹ. դարու սկիզբը՝ հայ ժողովուրդին մէջ նետեր էր ազատութեան առաջին սերմը: Տարիներ պէտք եղան մինչեւ որ օր մը հասունցաւ: Ռուսեթիւրք պատերազմը 1877ին, որ ազատութիւն բերաւ դերի ցեղերու, հայ ժողովուրդը եւս պահ մը յոյսերով բռնկցուց: Բայց պալքանեան պատերազմը՝ որ կուգար թիւրքը քչել Եւրոպայէն՝ կը զգացնէր թէ ազատելու կարգը հայունն է: Անկախ Հայաստան մը անշուշտ այն ատեն ցնորք էր դեռ: Բանաստեղծական տեսիլք: Ոչ ոք կը խորհէր դեռ անոր վրա: Բայց կարելի չէ՞ր օգտուիլ թիւրքերուն նեղ դրութենէն՝ հայկ. նահանգներու մէջ մարդու վայել կեանք պահանջելու համար:

Թիւրիմացութիւն է տիրող այն կարծիքը թէ Հայերը պալքանեան պատերազմէն օգտեցան բարենորոգումներու հարցը վերաբծարծելու համար: Ժիշդ է որ պալքանեան պատերազմի միջոցին է որ ան իր հրատապ ձեւը առաւ: Բայց եթէ Կ. Պոլսոյ Հայոց Ազգ. Երեսի. Ժողովը 1912 Դեկտ. 22ին, այսինքն պալքանեան պատերազմի պայթումէն 2 ամիս ետքն է որ հանդիսաւորապէս եւ միաձայնութեամբ կը հռչակէր հայկական հարցին նոր փուլը, եւ անոր հրահանգին վրա Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը իրմէ կը բխեցնէր «Ապահովութեան Յանձնաժողովը»՝ որպէսզի հետապնդէ հայկական վեց նահանգներու ինքնավարութեան խնդիրը եւրոպական պետութեանց իրական երաշխիքով,՝ Հայկ Բարենորոգումներու պարազան ամիս-

ներէ ի վեր է որ կար արդէն սեղանի վրա, զբաղեցնելով թէ հայ եւ թէ թիւրք շրջանակները: Բաւական է յիշել որ 1912 Յուլիս 30ին, Օսմ. Հեռագրական Գործակալութիւնը կիսապաշտօնական զեկոյցով մը կը հաղորդէր մամուլին թէ «կայսերական կառավարութիւնը փափաքելով կարելի եղածին չափ շուտով բառնալ կայսրութեան զանազան տարրերուն միջեւ զոյուլթիւն ունեցող անհամաձայնութեանց գլխաւոր պատճառները, պաշտօն յանձնեց ներքին գործերու նախարարին ստիպողաբար ուսումնասիրելու այն միջոցները որոնցմով կարելի է լուծել Անատոլիոյ հողային հարցը, եւ վերջնականապէս առաջը առնել այն վէճերուն, որոնք այդ խնդրին հետեւանքով ծագում կառնեն իսլամներու եւ ոչ-իսլամներու միջեւ:» Պալքանեան պատերազմը հետապնդումն էր որ զիւրացուց: Բայց որքան ալ օտար մարտահաւերը այդ պահուն շարւած ըլլային Պոլսոյ առջեւը, խոհեմութիւն չէր որ պատրիարքարանը ինք հետապնդէր հրապարակով հայկ. հարցը: Ան պաշտօնական նախաձեռնութիւնը թողուց հետեւաբար էջմիածնին, որ իր կարգին լիազօրեց Պօղոս Նուպարի պատիրակութիւնը հետապնդել բարենորոգումներու հարցը մեծ պետութեանց մօտ: Բայց եթէ նախաձեռնութիւնը պաշտօնական մարմիններէ բխեցաւ, ու եթէ հայ կուսակցութիւնները յանձին իրենց Պոլսոյ կեդրոնական մարմիններուն զօրավիզ հանդիսացան շարժման, հայ ժողովուրդը ինքն էր որ հասունցուցած էր հոգեկան տրամադրութիւնը:

Համիտի լուծէն հազիւ ճողոպրած ժողովուրդի մը նոր ուժիմէն կրած յուսախարութիւնն էր որ մարդոց աչքերը դարձեալ մղած էր դէպի Եւրոպա՝ Մեծ պետութեանց միջամտութենէն սպասել տալով ապահովումը մարդկային նւազագոյն իրաւունքներուն, - երաշխաւորութիւնը կեանքի, պատուոյ եւ ինչքի:

Փութկոտութիւնը որով Եւրոպան փարեցաւ հայոց գիմումին, եւ լուրջ շեշտը որով միջամտեց ան Բարձր. Դրան մօտ, հայ ժողովուրդը ողողեցին նոր նոր յոյսերով: Մանաւանդ զինք կը յուսադրէր թիւրքերուն տրամադրութիւնը զիջումներու երթալու:

Հոգիները բռնկած էին ինչպէս երբեմն Սան - Սթեֆանոյի եւ Պերլինի օրերուն:

Միամիտ չըլլանք կարծելու համար որ թիւրքին աչքէն կը վերիպէին մեր շարժումները: Ոչ միայն զաղտնիք մը չէին անոր համար Վոսաճեանի այցը էջմիածին, եւ բժ. Զաւրեանինը Փեթրօկիրատ՝ հայկ. դատով չահագորդուելու համար Կաթողիկոսն ու ցարին շրջապատը, եւ Պօղոս Նուպարի այցելութիւնները մայրաքաղաքէ մայր

րաքաղաք, զորս թերթերը կարձանագրելին օրը օրին՝ զանց չընելով եւ մանրամասնութիւնները, այլ նաեւ ինչ որ կանցնէր կը դառնար Պոլսոյ մէջ: Բ. Դուռը հարկաւ գիտէր այցելութիւնները որոնք դեսպանատանց կըլլային, եւ հայ քաղաքական գործիչներու չփութմբով ռուս դեսպանատան Ա. թարգման Մանտէլշթամի հետ, որ հոգին էր շարժման, գիտէր եւ հայ կուսակցութեանց միջեւ տեղի ունեցած անցուղարձերը՝ շնորհիւ ներսէն վարձած տականքներու: Բայց գիտէր նաեւ պատրիարքարանէն ներս անցած - դարձածը: Պատրիարքարանը նախ «Ապահովութեան» եւ յետոյ «Հարստահարութեան» յանձնաժողով անունին տակ ծածկած էր քաղաքական մարմինը՝ որ հայկ. դատը կը վարէր յանուն Թիւրքիոյ հայութեան, առանց կռահելու որ ներքին գործերու նախարար Բէշիտ պէյ յաջողած էր ճանկել պաշտօնեայ մը ներսէն, օրը օրին ուռեցնելով Թիւ 17րդ թղթածրարը, ուր հայ քաղաքական բոլոր աշխատանքները իրենց դադարիքը «վստահած» էին:

Մեր խանդավառութեան մէջ գինով՝ ճիշդ է որ քիչ մըն ալ մենք կարճամարտէնք թիւրքը: Ըստ երեւոյթին հիմնաւոր էր մեր արհամարհանքը: Թիւրքին տկար վայրկեանն էր: Նոր էր աւարտած Տրիպոլսոյ պատերազմը՝ Իտալիոյ կեր տալով Ափրիկեան Թիւրքիան: Արաբական ու ալպանեան ըմբոստութիւնները կը ջղայնացընէին զինքը գրեթէ միշտ: Ու պալքանեան պատերազմը եկեր էր ուժասպառ ընել զինքը: Միւս կողմէ եւրոպական զրահաւորները շարւեր էին Պոլսոյ ջուրերուն մէջ՝ Բ. Դուռը ահուգողի տակ պահելով:

Ու ասոնց վրա՝ նաեւ ներքին կռիւնները: Իթիբհատն ու Իթիլաֆը արիւնարբու ոսոխներու պէս կը բղքտէին զիրար: Նախ Իթիբհատը կը տապալէր, ու Քեամիլ փաշան կուգար ձգմելու ինչ որ կը մնար այդ կուսակցութենէն: Շատ չանցած Իթիբհատը կը խլըրտէր վերստին, ու կը խլէր իշխանութիւնը՝ Նազըմ փաշան գետին փռելով Բարձր. Դրան դահլիճին մէջ իսկ, բայց շուտով ինքն ալ զոհ տալով վարչապետ Մահմուտ Շէվքէթ փաշան:

Թիւրքերուն այս դրութեան մէջ շատ չտեսնենք մեր այն օրերու խանդավառութիւնը:

Բայց այն օրերուն քիչ մըն ալ միամտութիւնն ունէինք կարծելու թէ թիւրքը տեղեակ չէ ներսը անցած դարձածին:

Դեռ, ճիշտ է, Հմայեակ Արամեանցներն ու Սամուէլ Թումաճանները պատուած չէին հայրենասէրի իրենց գիմակը, ոչ ալ տեղեակ էինք թէ պատրիարքարանէն ո՞վ է որ կը պարարտացնէ 17րդ թիւ

Թղթածրարը: Բայց մեզ այնպէս կուգար թէ պետութենէն վախճանալիք պատճառ մը չունինք՝ երբ Բարձր. Դուռը ինքն էր սակարկութեան մտած մեծ պետութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն հետ հայկ. բարենորոգումներուն մասին: Եթէ Գրիգոր Զօհրապ բաւական ըզգուշ էր Մարսէլ Լէար ծածկանունին տակ պահւումած Փարիզի մէջ լոյս ընծայելու իր «La question Arménienne à la lumière des documents» հատորը, օր - ցերեկով դեսպանատունէ դեսպանատուն կը մտնէր - կելլէր նոյն այդ գրածները բերնուց ըսելու: Հայ թերթերուն մէջ յուսադրող լուրեր եւ յօդուածներ լոյս կը տեսնէին յաճախ Ոչ միայն «Pour les Peuples d'Orient»-ը յետոյ «Pro Arménia»-ն Փարիզէն արեւուն լոյսին տակ կը քարոզէին մեր իրաւունքները, այլ եւ Պոլսոյ թերթերուն մէջ պակասած չէին ոգեւորիչ նիւթերը: Եւրոպացի զոյգ քննիչները որոնք Հայաստան պիտի երթային բարենորոգումները վարելու՝ մեր յոյսերը կամրացնէին: Ա. Վառման, Ագաաւաւարտի մէջ լոյս ընծայած իր յօդուածաշարքով, «Հայաստանի մարդպաններ» կը կոչէր արդէն զանոնք:

(Ըսենք հոս, ի՞նչպէս, թէ Դաշնակցութիւնը ամենէն աւելի վերապահն էր, գէթ սկիզբը: Ան շատ ալ չէր խանդավառած ամէն բան Եւրոպայէն սպասելու ցնորքով: Ընդհատ է ինքն ալ միացաւ յետոյ ազգ. միահամուռ ցանկութեան, եւ նոյնիսկ շարժման մղիչ ուժը դարձաւ ի վերջոյ, բայց ան միշտ նախընտրեց կրթնիլ ներքին ուժերու վրա: Ի զուր չէր որ Հ. Յ. Դ. Տրդ. Ընդհ. Ժողովը, 1914 Օգոստոսին Կարին գումարւած, պիտի քէտրկէր սա բանաձեւը. «Ընդհանուր ժողովը լսելով բարենորոգումների մասին տրւած գեկուցումը եւ վիճարանութեան ենթարկելով առհասարակ կուսակցական բարենորոգչական գործունէութիւնը դիւանագիտական, քաղաքական ճանապարհներով, ընդունեց, որ կուսակցութիւնը սկզբունքով կարող է որդեգրել բարենորոգչական գործունէութիւնը, միաժամանակ պարտք դնելով ձեռնհաս մարմիններու վրա աւելի քիչ տարւիլ դիւանագիտական ուղղութեամբ եւ միշտ շարունակել գեկուղիչութիւն տալ կազմակերպական իրական ուժի հզօրացման:»)

Տառերու գիւտին եւ հայ տպագրութեան զոյգ յորելեանները կուգային մեր ցնծութիւնը հասցնել իր լրումին: Հայ գրերու գիւտին 1500ամեակը եւ հայ տպագրութեան 400ամեակը զորս հայ ժողովուրդը տօնեց միասին 1913 Հոկտ. 13ին աննախընթաց շուքով մը, միայն հայ մշակոյթին պանծացման տօն մը չեղան, այլ առիթ մը հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ շաղախելու ազգային վերածնութեան շունչը որ 1913ին տարօրինակ ալիքի մը պէս սիրտէ սիրտ անցաւ,

վարակելով ցեղին բոլոր խաւերը՝ Կովկասէն մինչեւ Պոլիս : Առաջին դէպքն էր ուր բոլոր հայ դաւանանքները զիրար կը գտնէին միեւնոյն ցնծութեան մէջ, ու առաջին առիթը՝ ուր ցեղը կը պանծացնէր իր հոգեկան արժէքները, յանուն անոնց իր իրաւունքները պահանջելու համար :

Բաւական է աչք մը նետել այն օրերու հայ մամուլին վրա տեսնելու համար մանկական խանդավառութիւնը որ համակեր էր բոլորը : Երբ նորութենէ ինկաւ յամանցիութիւնը թիւրքերուն իսկ չկամութեամբը, երբ պռօշլըրներէ դոց եղած Փրազները իրենց առաջին օրերու համը կորսնցուցին, ազգային դիմն էր որ սկսաւ իր կնիքը դնել ամէն մարդի վրա : Տեսակ մը անկիւնադարձ է 1913 տարին :

Ահա Կոմիտասը որ ոգեւորւած է Երաժշտանոցի մը իր մեծ ծրարագրով : Ահա Զարիֆեանը որ կը փորձէ հայ թատրոն հիմնել Վանի մէջ : Ահա հոյլը մտաւորականներուն որ իրենց արձակուրդը անցնելու կերթան մայր ժողովուրդին ծոցը : Հայկական ողիմպիականները կը սկսին վերածելի նաւասարդեան խաղերու : Ու ահա Նաւասարդը, Մեհեանը՝ որ կուղեն թարմութիւն բերել գրականութեան ճամբով :

Գնծութեան տարի 1913-1914ը, ու նոր նախակարապետ :

Բայց մեր ցնծութեան մէջ դիմով՝ չէինք նշմարեր թիւրքը որ մութին մէջ կը կճրտէր ահռան :

IV

ԹԻԻՐՔԸ ԴԱՆԱԿ ԿԸ ՍՐԷ

Թիւրքերը անտարբեր կը ձեւանային մեր ցնծութիւններուն : Ունէին անշուշտ իրենց արտաքին ու ներքին հոգերը : Բայց կարծես թէ կուզէին որ մեր ներսինը լաւ մը պարպենք : Սակայն վայրկեան մը հասաւ երբ ա'լ մէկզի դրին ամէն վերապահութիւն եւ սկսան բռունցք ցոյց տալ : Պալքանեան պատերազմը լմնցած էր, Էտերնէն ետ առնւած պուլկարներէն : Իթիլաֆը ջախջախւած, ու թէեւ մեծպետութիւնները կը նեղէին Թիւրքիան բարենորոգումներու հարցը պճութիւնով, բայց Իթիլահատը ինքզինքը ամուր կը զգար արդէն իր աթոռին վրա :

Ճիշտ է՝ դեռ զիմակ կար երեսը, բայց պակաս չէին ախտանը-

չանհերքելով մտայնութեան մը՝ որ կը ձգտէր հետզհետէ խրամատը լայնցնել թիւրքին ու քրիստոնեային միջեւ:

Նոյն իսկ հրապարակի վրա ելած էին շշուկներ թէ Իթթիհատը որոշած է ոչ – մահաժողովները ձգմել: Եւրոպացի թղթակից մը ահաւոր ռումբ մը նետեց անգամ մը հրապարակ: Տալով նկարագրութիւնը Իթթիհատի տարեկան համագումարին՝ դրեց իր թերթին մէջ թէ թալէաթ պէյ ծրագիրը մը քննարկել տւած է քրիստոնեայ տարրերը ջնջելու: Թղթակցութիւնը թարգմանաբար տեղ գտաւ նաեւ Ազատամարտի մէջ: Թալէաթ նոյն օրն իսկ հերքում մը փութացուց խորհրդարանէն, – հերքում, որ դեռ կը մնայ Թուրքերու մէջ իր աղճատ թուրքերէնով:

Հերքումները կրնային յուզումը մեղմել միայն: Կասկածատուութիւնը, սակայն, հետզհետէ արմատ կը ձգէր, ու Իթթիհատը ինքն էր որ կը զգացնէր իր ժանիքները:

Տառերու եւ տպագրութեան յորելեանէն քանի մը օր յետոյ, 1913 Հոկտեմբերին, Վարդգէսին եւ Ռուբէն Զարգարեանին կրնկերանայի ձեմալ փաշայի մօտ, – այն ատեն ձեմալ պէյ, – այցելութեան մը առթիւ: Շնորհակալութիւն յայտնելու կերթայինք Պոլսոյ պաշտպան – բանակի հրամանատարին՝ այն դիւրութեանց համար զոր տւեր էր որպէսզի ազատօրէն տեղի ունենան յորելեանական հանդիսութիւնները:

Առիթէն օգտուելով Վարդգէս խնդրեց որ ազատ արձակել Աշոտ անուն հայ երիտասարդը, որ ձերբակալած եւ Պոլիս բերւած էր Ատափաղարէն՝ յորելեանական հանդիսութեանց առթիւ հոն տեղի ունեցած թափօրի պահուն սպանւած ժանտարմի մը իբր սպանիչը, մինչ բուն մարդասպանը փախած էր:

– Մենք ալ գիտենք որ բուն մարդասպանը փախած է: Ֆաֆաք-պիզէ պիւր գուրպան լազմ: (բայց մեզի դո՛ւ մը պէտք է):

Ազատամարտ՝ Իթթիհատի հետ խզելէն առաջ ալ, ետքն ալ, կառավարութեան դէմ չէր խնայեր իր յարձակումները որոնք յաճախ բուռն կըլլային: Սկիզբները Ազատամարտի ընդդիմադրութեան հանդէպ պաղարին էր Պապը-Ալին: Բացատրութիւն մը, հերքում մը, սաստ մը, ու հարցը կը փակէր յաճախ: Երբեմն ալ յարձակում կրող պաշտօնատուներ կամ պաշտօնատարը դատ կը բանար թերթին դէմ, դատ՝ որ դրեթէ միշտ անպարտութեամբ կամ պղտիկ տուգանքով մը կը վերջանար: Բայց կէտ մը հասաւ՝ որ Ազատամարտի դիրքը սկսաւ անհանդուրժելի թւիլ Իթթիհատի պետերուն:

Անոնք, 1913ի սկիզբը իշխանութեան գլուխ եկած կրկին, կերեալ վճռած էին այս անգամ ամուր սեղմել իրենց բռունցքը: Պատրւակը չուշացաւ: Ազատամարտ թարգմանաբար հրատարակեր էր 1913ի վերջերը, Հէրօլտ Պըքսթընի մէկ յօդածը, ուղեւորի տպաւորութիւն, զոր յօդածագիրը քաղեր էր իր Նօէլ եղբօրը հետ նոյն տարին հայկական նահանգներու մէջ իր ըրած պտոյտէն: Հազիւ լոյս տեսած յօդածը՝ Ազատամարտ պատերազմական ատեան կանչեցաւ: Ու 1913 Դեկտ. 14ին այս տողերը գրողը, իրեւ պատասխանատու տնօրէն Ազատամարտի, 4 ամսեան բանտարկութեան դատապարտուեցաւ, — պատիժ, զոր ձէմալ պէյ կանխաւ սպառնացեր էր տալ Ազատամարտին, անոր գիրքէն սրտնեղած, այնպէս որ յօդածը պատրւակ մըն էր եւ դատաւարութիւնը ծիծաղելի ձեւակերպութիւն մը միայն:

Այս բոլորը ապագայ ծրագրի մը նախանշաններն էին միայն: Թիւրքը բոլորովին չէր պատուած դեռ երեսին զիմակը: Դեռ Իթթիհատի պետերը կը շարունակէին արտաքուստ ժպտիլ: Թալէաթ պէյ կը շարունակէր Հայու բարեկամ ձեւանալ, ու իր ներկայութեամբ գալ պատուել հայկական հանդէսները: Տառերու եւ տպագրութեան յորելեանի հանդէսներուն Իթթիհատի պետերն ալ ներկայ եղան: Դեռ կը յիշեմ Թալէաթը Մայր Եկեղեցի մտած պահուն: Այնքան զարհուրելի էր բազմութիւնը եկեղեցիին բակը, որ Միհրդատ Հայկազն արիւն — քրտինք մտած էր անցք մը բանալու եւ պահարանի դռնէն եկեղեցի մտցնելու համար ներքին դործերու նախարարը եւ միւս թիւրք հիւրերը: Ո՛վ գիտէ ինչե՛ր կանցնէին հայ ժողովուրդի դահճին մտքէն՝ երբ կը տեսնէր այդ յոգնախուռն բազմութիւնը որ լեցուցեր էր Մայր Եկեղեցին, բակը, շրջակայ փողոցները՝ իր ցեղին մշակոյթը տօնելու համար: Իր ցեղին յարութեան հաւտացող ժողովուրդի մը հոգեկան պոռթկումն էր այդ տօնը, ու չէր կրնար բան մը խլրտած չըլլալ մեր վաղեմի դահիճներուն ներսը:

Ու դեռ կը յիշեմ Թալէաթի ճառը Մայր Եկեղեցւոյ մէջ՝ ի փառքս հայ մշակոյթի: Հայ ժողովուրդի վաղեմի դահճը եկեր էր փաղաքանքներով օրօրել իր որսը: Օր մը յետոյ ալ, Թաքսիմի պարտէզին մէջ սարքւած հանդէսին խօսք պիտի առնէր ուրիշ դահիճ մը, ձէմալ, նոյնքան անուշ օրօրներով համեմելով իր ճառը:

Իթթիհատական պետեր, ձէմալ Ազմի, Պէհաթտին Շաքիր, եւ այլն, քանի մը օր յետոյ ալ իրր սղակիւր պիտի հետեւէին Սիմոն Զաւարեանի դադաղին կեղծ արցունքը իրենց աչքերուն: Ամէն պաշտօնական գիւրութիւն տրւած էր յուղարկաւորութեան շուքին

համար, ու Ձինւորական Ակադեմիին ղրկած էր իր նւագախումբը ուղեկցելու համար սուգի թափորին, որուն նմանը տեսած չէ ու պիտի չտեսնէ հայ ժողովուրդը: Եւ ո՛վ գիտէ ինչե՛ր զգացին եւ բոլոր անոնք որ ներկայ եղան Զաւարեանի թաղման, երբ տեսան հայ ժողովուրդը այսպէս վիթխարի եւ այսպէս վսեմ իր սուգին մէջ ալ:

Այսպէս կանցընէինք ցնծութեան տարին:

Յուսախար Հուրիէթէն, ճաշակած Սահմանադրութեան բերած դառնութիւնները, եւ կասկածոտ դէպի Իթթիհատը, որուն օռկաններէն յաճախ թոյն կը ծորէր, հայ ժողովուրդը չէր զգար սակայն փոթորիկը որ կուգար: Իրեն այնպէս կուգար թէ Բարենորոգումները այս անգամ այլեւս լուրջ են, ու հայրենի հողին վրա պիտի ծաղկի նոր կեանք մը:

Թիւրքերը, անգին, լաստ կը պատրաստէին: Անոնց հողը չէր կարծես պայմանադրութիւնը զոր մեծ-պետութիւնները պարտադրած էին իրենց, եւ հարկադրած երկու եւրոպացի քննիչներ հայկ. նահանգներուն համար: Անոնք դաւեր կորոճային թօթափելու համար օր մը Եւրոպայի չղթաները: Եւ առիթի մը միայն կը սպասէին...

Բուքրէշ.

